

تجزیه و تحلیل سیستمی فرآیند پرورش منابع انسانی در مسجد؛ مطالعه موردی: علل پویایی و حیات مسجد صنعتگران مشهد

دکتر محمدهادی همایون*

تاریخ دریافت: ۸۶/۰۳/۰۳

علی عبداللّهی نیسانی**

تاریخ پذیرش: ۸۶/۰۶/۱۵

چکیده

در این مقاله با رویکردی متفاوت از آنچه پیش از این به مسجد نگریسته می‌شده است، نظام مدیریت عملکرد یک مسجد موفق در یکی از شهرهای مذهبی ایران بررسی می‌گردد. مسجد مورد مطالعه در این تحقیق، مسجد صنعتگران مشهد است که در آن افراد با تکیه بر فرآیندها و اهداف اسلامی پرورش می‌یابند. هدف این تحقیق بررسی فرضیه خود مبتنی بر علل توفیق مسجد در مورد خاص مسجد صنعتگران است؛ یعنی فرضیه این مقاله در ابتدا بیان می‌کند به منظور استقرار مسجد در یکی از جایگاه‌های اصلی خویش (که همان پرورش اعضای جامعه اسلامی است)، باید به دقت شئون مسجد بر طبق تدابیر الهی اجرا گردد و این مهم‌ترین و شاید تنها کلید موفقیت باشد. سپس بر این اساس یک مدل مفهومی (مدل سیستمی فرآیند احیای مسجد) ارائه می‌شود و در قسمت دوم مقاله، عملکرد و دستاوردهای یک مسجد مطابق با فرضیه مطرح شده در مقاله مطالعه می‌شود.

واژگان کلیدی

مسجد، پویایی مسجد، قرآن، سنت، نظام پرورش، پرورش منابع انسانی، سیستم، مسجد صنعتگران

* استادیار دانشکده معارف اسلامی و فرهنگ و ارتباطات دانشگاه امام صادق(ع) homayoon@isu.ac.ir

** کارشناسی ارشد معارف اسلامی و مدیریت صنعتی دانشگاه امام صادق(ع) a.abdollahy@gmail.com

مقدمه

مسجد، نظامی اجتماعی است که در راستای تحقق آرمان‌های متعالی یک جامعه اسلامی مستقیماً از جانب شارع مقدس تعبیه شده است و در سیره و سنت پیشوایان دینی (ع) ظاهر شده است. یکی از کارکردهای بنیادین مسجد، پرورش اعضای جامعه اسلامی است (علامه مجلسی، ج ۸۰، ص ۳۸۶، باب ۸ و ج ۲، ص ۱۰۹، باب ۱۵).^۱ آنچه که در سیره و سنت پیامبر و ائمه معصومین (ع) جلوه یافته، همان شئون مسجد است که به آن کارکردها و ظرفیت‌های متنوعی می‌دهد. ما با پیش فرض اصیل دانستن این شئون (بر اساس آیات و سیره و روایات) و تاکید بر تأثیرات محوری این شئون در توفیق مسجد، در اینجا به «نقش پرورشی» سیستم می‌پردازیم. لذا در این مقاله به برخی از شئون مسجد اشاره خواهد شد که (با توجه به مفهوم پرورش) بر خلاف ظاهر کم‌مربوط آن‌ها در تعامل با هم، درکل زمینه ایجاد یک سیستم پویای پرورش را بوجود خواهد آورد.

۱. بیان موضوع، سؤال و فرضیه پژوهش

بی‌شک نقش قابل توجه مسجد در تغییر و تحولات جامعه اسلامی واضح است. مسجد- یکی از مهم‌ترین نهادهای اجتماعی تدبیرشده در اسلام- همواره در کلام و سیره پیشوایان دینی و در مستندات و تجربیات تاریخی جایگاه راهبردی خود را ظاهر کرده است.^۲ متأسفانه از سال‌های پس از انقلاب رخوت شدیدی بر مساجد کشور حاکم شد. دیگر مسجد یک نهاد اثرگذار به وسعت جامعه اسلامی نبود. برخی در این حیطه، احساس وظیفه کردند و شروع به تلاش نمودند. ولیکن در این میان نبود پشتوانه‌ای نظری که در عین حفظ اصالت علمی به ارزش‌های اسلامی مسجد توجه کافی داشته باشد، کاملاً احساس می‌شود. ضرورت توجه به ارزش‌های اسلامی در مورد مسجد بسیار حیاتی‌تر می‌گردد؛ چون همان‌گونه که اشاره شد، مسجد نهادی نیست که به ابتکار مسلمین بنا شده باشد بلکه به عنوان «اولین» و یکی از موثرترین زیربناهای تحرک و پویایی جامعه اسلامی، توسط پیامبر اکرم (ص) از جانب الهی بنیان نهاده شده است (علامه مجلسی، بحار الانوار،

ج ۸۶، ص ۲۳۲؛ ابن هشام، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۳۲۶؛ مسعودی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۶۲۴).^۳ لذا اگر خواسته شود حرکت جامعه به سوی مدینه‌ای فاضله و نبوی سوق داده شود، لزوماً باید به تناسب، مسجد به جایگاه اصلی که شارع چارچوب آن را بیان کرده است، بازگردد.

سؤال پژوهش: علت یا علل پویایی و حیات یک مسجد به عنوان سیستم پرورش چیست؟

فرضیه پژوهش: احیای سنت‌های اسلامی مربوط به مسجد، زمینه اصلی توفیق مسجد در هدایت و پرورش جامعه است.

۲. ادبیات نظری پژوهش

۲-۱. سیستم

در تعریف مدیریتی، سیستم مجموعه‌ای از اجزاء و روابط میان آنهاست که توسط ویژگی‌هایی معین به هم وابسته می‌شوند و این اجزاء با محیطشان یک کل را تشکیل می‌دهد.^۴ هر سیستم دارای عناصری شامل ورودی‌ها، فراگرد (خانه‌پردازش)، خروجی‌ها و بازخور است. ورودی، همان نیروی محرکه سیستم است که نیاز عملیاتی آن را برطرف می‌کند. در خانه‌پردازش، ورودی به خروجی تبدیل می‌شود. بازخورها، ابزاری برای ایجاد تعادل (و عدم انحراف از هدف) در سیستم است. یکی از مهم‌ترین مباحث مطرح در مباحث سیستم‌ها تفکر و نگرش سیستمی است. در این تفکر تکیه بر مواردی از جمله کل‌نگری و در نظر گرفتن رابطه پدیده‌ها با دیگر پدیده‌هاست. از تأثیرات این نگرش «نظریه عمومی سیستم‌ها»ست. در ویژگی‌های این نظریه مطرح می‌شود که در هر سیستم باید اجزا و ویژگی‌های درون آن با هم پیوسته باشند؛ یک سیستم صرف‌نظر از اجزایش، خود یک کلیت است و کلیت آن مستقلاً بررسی می‌گردد؛ اجزای سیستم‌ها در تعاملی با هم فعالیت‌ها را به سوی هدف جهت‌دار می‌کنند و... (رضاییان، ۱۳۸۰، صص ۱۶-۳۶).^۵

۲-۲. سیستم اجتماعی

از کسانی که مفهوم سیستم‌های اجتماعی را بیشتر در عرصه تفکر صاحب‌نظران مدیریتی جای داد، بولدینگ^۶ بود. وی در بحثی که حول طبقه‌بندی سیستم‌ها دارد، کل سیستم‌ها را به نه (۹) سطح تقسیم می‌کند.^۷ هرچه مرتبه سطوح بالاتر می‌رود، با دارا بودن ویژگی‌های مراحل پیشین، بر پیچیدگی‌های آن افزوده می‌شود (رضاییان، ۱۳۸۰، ص ۲۳).^۸ او بحث سیستم‌های اجتماعی را در سطح هشتم، یعنی سطح «سازمان‌های اجتماعی» مطرح می‌کند. این سطح بالاتر از سطح انسانی (سطح هفتم) است.

او واحد سیستم‌های اجتماعی را فرد نمی‌داند بلکه «نقش‌ها» هستند که واحد سیستم‌های اجتماعی را تشکیل می‌دهد؛ نقشی که انسان در یک سیستم اجتماعی بازی می‌کند. وی در تبیین سیستم‌های اجتماعی می‌گوید: یک مجموعه نقش‌هایی که با مسیرهای ارتباطی به هم پیوسته شده‌اند. پس جنس این سیستم‌ها که از سیستم‌های انسانی نیز پیچیده‌تر است، از جنس ارتباطات و نقش‌هاست. نقش، قسمتی از فرد (یک شخص) است که مربوط به سازمان و یا موقعیت مورد نیاز است. در این سطح، سیستم‌های ارزش، نمادها (حتی در شعر و موسیقی)، احساسات افراد و... نیز مورد توجه خواهد بود (Boulding, 1956, pp.197-208).

۲-۳. پرورش

اگر در بین دهه‌های اخیر مباحث سازمان و مدیریت نظری عمیق داشته باشیم، درمی‌یابیم که استفاده از مفهوم پرورش روزافزون شده است، و حتی برای آن بعد راهبردی نیز قائل شده‌اند. در عمل نیز مدیران سازمان‌ها و نیز مدیران بخش دولت نشان داده‌اند که برای این مهم بیشتر از گذشته اهمیت قایل‌اند. البته در بیشتر مواقع به دلیل نبود شناخت کافی از ابعاد مختلف پرورش منابع انسانی، اقدامات انجام‌شده به فعالیت‌هایی در عرصه آموزش محدود شده است. لیکن گستره بحث پرورش منابع انسانی بسیار فراتر از صرفاً آموزش است.

پرورش منابع انسانی به زبان ساده عبارت از کمک به افراد برای کسب شایستگی است و یک دیدگاه کل‌نگر دارد و با یادگیری فردی و سازمانی در ارتباط است. نمی‌توان برای پرورش قسمتی خاص از یک سازمان را قائل شد. تمام قسمت‌های سازمان در یک دید سیستمی و کل‌نگر در پرورش افراد سهیم‌اند. در سطح کلان، پرورش منابع انسانی با پرورش افراد برای رفاه ملی در ارتباط است. بنابراین، آموزش در سطح کلان، آموزش بهداشت، ایجاد توانمندی‌ها و مهارت‌ها و اصلاح نگرش‌های فردی را که برای پرورش ملت مفیدند، در بر می‌گیرد. وقتی که درآمد ملی و رشد اقتصادی محاسبه می‌شود، وضعیت پرورش منابع انسانی، توانمندی‌های افراد، نگرش‌ها، آرمان‌ها، مهارت‌ها، دانش و غیره بررسی می‌شود و یک پایه محکم برای طرح‌ریزی اقتصادی به وجود می‌آورد.^۹ بر طبق گفته‌های هورویتز و دیگران، پرورش منابع انسانی در سطح ملی با فرایندهایی که به موجب آن، شهروندان یک کشور، دانش و مهارت‌های لازم برای انجام وظایف خاص حرفه‌ای و نیز سایر نقش‌های اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و فکری کسب می‌کنند، ارتباط دارد (علوی، بی‌تا، صص ۱-۶).^{۱۰}

۲-۴. شئون مسجد

شئون (جمع شأن) مسجد، همان آداب، هنجارها، حیطه‌های عملکرد و تصمیم‌گیری مسجد است که از جانب الهی توسط قرآن و سنت و یا سیره بر آن‌ها تاکید شده است. گاهی از این شئون به سنت‌های مسجد و گاهی به آداب مسجد تعبیر می‌گردد. فقط با ذکر این نکته که در مورد لفظ «آداب مسجد» بیشتر تکیه‌ها در کتب، بر اعمال مستحب وارد شده در مورد مسجد است، درحالی‌که مستحبات مسجد فقط قسمتی از شئون مسجد را در بر می‌گیرد. جالب توجه است که آنچه نیز در کتب در مورد شئون مسجد بیشتر مورد تاکید بوده است، قسمت مستحبات آن است و برای دستیابی به دیگر شئون مسجد، هنوز مجموعه‌ای مدون و منظم وجود ندارد و برای یافتن آن‌ها باید به لابه‌لای صفحات کتب احادیث مراجعه شود. برخی از شئون مسجد موارد زیر است: مردم‌گرایی (به عنوان افراد جامعه)

اسلامی) در تأمین نیازهای مسجد (علامه مجلسی، ج ۸، ص ۱۴۴)،^{۱۱} مسجد پایگاه فعالیت‌های اجتماعی (مسلم، ج ۶، ص ۱۸۵)،^{۱۲} بی‌اصالتی تجمل‌ظاهری در مسجد (علامه مجلسی، ج ۵۲، ص ۳۷۴ و ج ۵۲، ص ۳۷۴)،^{۱۳} تبدیل مسجد به محل ارائه (برخی) خدمات اجتماعی (علامه مجلسی، ج ۴۸، ص ۱۱۰ و ج ۲۴، ص ۱۲۹ و ج ۲۴، ص ۱۳۰)،^{۱۴} برگشتن امام جماعت رو به مأمومان پس از اقامه نماز (بخاری، ج ۷، ص ۱۵۴)،^{۱۵} نحوه اقامه نماز، کانون ازدواج جوانان متعهد، توجه به کودکان و نوجوانان (علامه مجلسی، ج ۷۳، ص ۲۰۸)،^{۱۶} تشکیل جلسات به صورت حلقوی و فشرده (نزدیک به هم) (علامه مجلسی، ج ۵۷، ص ۳۴۸)، جلسات ذکر خدا (شیخ حر عاملی، ج ۷، ص ۱۶۰)،^{۱۷} عدم اولویت مکانی در مسجد (کلینی، ج ۲، ص ۶۶۲)،^{۱۸} مجالس تعلیم و تعلم (علامه مجلسی، ج ۱، ص ۱۸۵)،^{۱۹} خصوصیات ظاهری و روحی امام جماعت و مؤذن (محدث نوری، ج ۶، ص ۴۷۴)،^{۲۰} خادمان مسجد، نحوه تعامل با افرادی که به صورت عمد از حضور در مساجد اجتناب می‌کنند (شیخ حر عاملی، ج ۵، ص ۱۹۶)،^{۲۱} و.... مجدداً به تناسب موضوع به شئون مسجد پرداخته خواهد شد.

۳. طرح بحث

مسجد یکی از تدابیر الهی برای آن جامعه‌ای است که قرار است بهترین جامعه برای مردم باشد. این جامعه دارای وظایف اجتماعی خاصی نسبت به دیگران نیز است (قرآن کریم، حج: ۷۸؛ آل عمران: ۱۱۰).^{۲۲} لذا به طور قطع از جانب شارع مقدس فقط به ارائه شرح وظایف اکتفا نشده و حکمتی برای پرورش آن‌ها برای قبول این مسئولیت اندیشیده شده است. در اینجا تأکید این نکته ضروری است که مسجد اسلامی یک ساختمان و نمازخانه نیست بلکه یک سیستم اجتماعی است که غیر از بعد نمازش نیز خود موضوعیت دارد (شیخ طوسی، ج ۳، ص ۲۷۹؛ شیخ حر عاملی، ج ۵، ص ۲۹۷؛ علامه مجلسی، ج ۷۳، ص ۳۵۴ و ج ۸۰، ص ۳۶۹ و ج ۶، ص ۱۲۲).^{۲۳} یکی از اجزای این سیستم اجتماعی نماز جماعت و ساختمان آن است که خداوند متعال این ابعاد را نیز به سبب لزوم یکپارچگی تمام اجزای سیستم در راستای

هدف، برای نیل به هدف مسکوت نگذاشته است (علامه مجلسی، ج ۸۱، ص ۱۶۲).^{۲۴} در حقیقت، تمامی اجزای سیستم اجتماعی مسجد (چه فیزیکی، مانند شاکله مسجد و چه مفهومی، مانند نحوه تعامل اهالی یک مسجد در خارج از مسجد) مدنظر بوده و با اهتمام خاصی بیان شده است. بر اساس تجربه، آنچه پس از به کار بردن حتی قسمتی از شئون اسلامی می‌بینیم، دستاوردهای مشاهده‌شده‌ای خارج از حد تصور و محاسبات جزئی‌نگر ماست. به عبارتی دیگر، هرچه عملکرد ما بیشتر مطابق نظر بانی اصلی (شارع مقدس) این سیستم اجتماعی باشد، بیشتر حصول به نتایج مشاهده خواهد شد. این شئون مسجد یک چارچوب برای نگرش و عملکرد نسبت به مسجد به ما می‌دهد. این چارچوب بیان‌کننده تعریف و مفهوم اصل مسجد، اهداف و رسالت‌های آن، سیاست‌ها و خط‌مشی‌های آن، عملکردها و حیطه‌های عملکرد مجاز و غیره است. بنابراین، این شئون مسجد به لحاظ مدیریتی از آنجایی اهمیت دارد که با شناسایی آن‌ها، بیشتر سؤالاتی که یک مدیر مسجد (یا مساجد) برای اداره این سیستم اجتماعی باید پاسخ دهد، دست می‌یابیم. از سویی دیگر، به لحاظ حیطه‌ها و محدودیت‌ها و نگرش خاصی که ایجاد شده برخی از روش‌ها و فنون مدیریتی رایج ممکن است کاربردی نداشته باشند. مثلاً اصالت عدم تجملات در مسجد که با مباحث مطرح در بازاریابی متفاوت است. حتی مباحث نزدیک‌تر مدیریت، مانند مدیریت سازمان‌های غیر انتفاعی (NGOs) نیز لزوماً پاسخگوی تمام موضوعات مطرح در مسجد نخواهند بود. در نتیجه مدیریت چنین سیستمی آگاهی از شئون آن را می‌طلبد. در این جاست مشاهده می‌شود افرادی بدون آشنایی کافی از روح و محتوای مسجد، احتمالاً با توجه به تجربیات موفق در دیگر مکان‌ها، برای کارایی مسجد و خروج آن از عدم پویایی دست به ابتکاراتی می‌زنند که برخلاف هزینه‌های انجام‌گرفته، در جهت اهداف اثری مثبت ندارد و یا حتی موجب انحراف از اهداف نیز می‌گردد؛ همچون تاسیس سالن‌های بدن‌سازی و سینما در محیط مسجد.

۴. ارائة الگوی مفهومی

نمودار (۱) مدل مفهومی سیستم احیای مسجد اسلامی را نشان می‌دهد. مطابق نمودار، اهمّ ورودی‌های سیستم شامل منابع فیزیکی، منابع مفهومی و منابع مالی می‌باشد. منابع فیزیکی شامل: مجموعه‌ای از نیروی انسانی با نقش‌ها و ویژگی‌های متفاوت (مربیان، اهالی مسجد، متولیان، امام جماعت، بانیان مسجد و خادمان مسجد)، ساختارهای غیررسمی و رسمی روابط درون مسجد، مواد اولیه (کتاب، وسایل آموزشی و...) و انرژی است. منابع مفهومی شامل اطلاعات، دانایی‌ها و تصمیمات افراد در مسجد است. منابع مالی نیز راه‌های تأمین هزینه‌های مادی مسجد است؛ مثلاً وقف و کمک‌های مردمی. تمام موارد مذکور در داده‌ها با معیار قرآن و سنت در قسمت پردازش سنجیده می‌گردد و راه‌کارهای مناسب اجرا و یا جایگزین را معلوم می‌گرداند. قرآن و سنت از طریق چارچوبی، که بیشتر تشریح شد، به منابع مفهومی مانند تصمیمات افراد در مورد مسجد، جهت‌دهی می‌کند و نحوه استفاده و مصرف منابع فیزیکی و مالی را بیان می‌نماید. در بسیاری از مواقع قرآن و سنت به‌صراحت و به گونه‌ای جزئی نحوه‌های عملکرد را بیان می‌کند که از این موارد می‌توان به منظور آشنایی با نگرش قرآن و سنت نسبت به مسجد نیز بهره گرفت. مواردی همچون مجالس تعلیم و تعلم، نحوه تعامل با افرادی که به‌صورت عمد از حضور در مساجد اجتناب می‌کنند، خصوصیات ظاهری و روحی امام جماعت و مؤذن، خادمان مسجد و بسیاری موارد دیگر. در اثر پردازش ورودی‌ها، خروجی‌ها، یعنی دستاوردها، به دست خواهد آمد. منحصرأ به برخی از دستاوردها در منابع اسلامی ما تصریح شده است، و در کل با توجه به حکیمانه بودن افعال الهی و حسن ذاتی اوامر او کاملاً انتظار تحقق آن‌ها وجود خواهد داشت. از بین دستاوردهای متنوع مسجد، اثر پرورشی و تربیتی آن‌ها بسیار واضح و آشکار است. مواردی همچون؛ زندگی قرآن‌محور (محدث نوری، ج ۶، ص ۴۷۴؛ علامه مجلسی، ج ۸۹، ص ۱۹۷ و ج ۸۰، ص ۳۸۶)،^{۲۵} علاقه قلبی به مسجد (علامه مجلسی، ج ۶۶، ص ۳۷۷)،^{۲۶} توانایی تعامل مناسب‌تر با افراد جامعه اسلامی (علامه مجلسی، ج ۸۱، ص ۲)،^{۲۷} ایجاد اخوت و همبستگی در میان مسلمانان (علامه مجلسی، ج ۸۰،

ص ۳۸۶)،^{۲۸} دغدغه‌مندی و توانایی آشنایی بهتر با مسائل خرد و کلان جامعه اسلامی (علامه مجلسی، ج ۷۵، ص ۱۱۴)،^{۲۹} حل مناسب مشکلات اجتماعی از طریق شورا و اجماع ایجادشده بین مسلمانان، ازدواج‌های مناسب‌تر (سن، مسائل مادی، هماهنگی زوجین،...) و بر اساس بنیان‌هایی سالم‌تر و بسیاری موارد دیگر. در اثر کسب نتایج و مشاهده دستاوردها می‌توان در مورد آن‌ها قضاوت کرد و راه‌کار مناسب را تحت تأثیر این بازخور به عنوان ورودی جدید داخل فرایند سیستم کرد.

۵. روش پژوهش

در میان روش‌هایی که به منظور نظریه‌سازی به کار می‌رود، مطالعه موردی یک روش تحقیق اساسی برای رشته‌های کاربردی است که به درک پدیده در محیط واقعی آن کمک می‌کند (Dooley, 2002, p336) سؤال و فرضیه‌های این پژوهش به نوعی قدم نهادن در یک زمینه جدیدتر بود؛ لذا به مقتضای آن در ابعاد مختلف موضوع ابهاماتی وجود خواهد داشت. بر این اساس، روش تحقیق «مطالعه موردی» در حقیقت، زمینه‌ای مناسب برای طرح مباحث جدید همواره مطرح بوده است. در تعریف، مطالعه موردی یک تحقیق عالمانه است که یک پدیده جاری را در بستر واقعی آن بررسی می‌کند، به‌خصوص زمانی که موانع میان آن پدیده و زمینه به‌صورتی واضح مشخص نیست (Yin, 2003, p13) این رویکرد (مطالعه موردی) غالباً هنگامی در تحقیق استفاده می‌گردد که الف. در مورد پدیده‌ای کم بدانیم؛ ب. نگرش جاری به نظر می‌رسد ناکافی باشد، چون اثبات تجربی پشتوانه تجربی کمی داشته باشد (Eisenhardt, 1989, p548)؛ ج. محقق در به‌دلیل منحصر به فرد بودن موضوع و پدیده در پی یک درک ژرف از یک پدیده باشد (Elinger, 2005, p330). اتفاقاً محققان «پرورش منابع انسانی» از رویکرد مطالعه موردی به‌دلیل ویژگی‌های ممتاز آن استقبال کرده‌اند و مقاله‌های معتبر بسیاری در این حیطه بر مبنای این روش نوشته شده است. این رویکرد در رشته‌های کاربردی چون توسعه و پرورش منابع انسانی یک راهبرد اساسی تحقیق است (Dooley, 2002, p348).

بازخورد

شکل ۱: مدل سیستم احیای مسجد اسلامی

مسجد صنعتگران مشهد محور مورد مطالعه در این پژوهش است. به اذعان افراد متعدد از کسانی که در خصوص مساجد کشور مطالعه دارند و یا بر حسب مسئولیتشان با مساجد زیادی آشنایی دارند، این مسجد یک نمونه موفق در عملکرد خود نسبت به پرورش منابع انسانی به حساب می‌آید. مقدمات علمی این مقاله در مطالعه مورد مسجد صنعتگران به گونه‌ای منسجم قبل از مسافرت به مشهد در سال ۱۳۸۵ فراهم شد. زمینه‌های مختلف برای طرح سؤالات و نحوه جمع‌آوری اطلاعات متناسب با اهداف پژوهش محاسبه شد. در طول جلسه‌هایی با متولیان، مربیان و اهالی مسجد، داده‌ها جمع‌آوری شد. علاوه بر مصاحبه‌هایی که به صورت

گفتگوی آزاد برقرار گشت، برخی از داده‌ها نیز از طریق مشاهده مستقیم جمع‌آوری شد. اطلاعات جمع‌آوری‌شده از آیات و روایات و سنت، از طریق بررسی اسناد در قرآن و منابع روایی و سیره بیان گشته است. جمع‌آوری آیات و احادیث از طریق یادداشت‌های برداشته‌شده از کتب و جستجو در نرم‌افزارهای مربوط است. سپس در مرحله بعدی بر اساس مقابله داده‌های جمع‌آوری‌شده از منابع اسلامی و عملکرد مسجد صنعتگران، محتوای مقاله تدوین گردیده است.

مطالعه موردی، مسجد صنعتگران

مسجد صنعتگران مشهد در فرایندی مطابق مدل ارائه‌شده توانسته است به پویایی دست پیدا کند؛

۵-۱. ورودی‌های سیستم

۵-۱-۱. منابع فیزیکی

در مسجد صنعتگران مسئولیت‌های مختلف به‌گونه‌ای داوطلبانه بین افراد متفاوت تقسیم شده است. مربیان در دو قسمت خواهران و برادران، امام جماعت، اهالی و نمازگزاران مسجد همگی در فعالیت‌های مسجد (به شرح ارائه‌شده در صفحات بعد)، سهیم‌اند.

فضای داخلی مسجد از لحاظ وسعت و شکل ظاهری بسیار عادی است ولی در بسیاری از مواقع ظرفیت پاسخ‌گویی جمعیت نمازگزاران فراوان را ندارد. در داخل مسجد در سطوح تمامی دیوارهای مسجد (و حتی درون محراب و قسمتی از طبقه فوقانی) مملو از کتب اهدایی مردم است که پس از تأیید مسئولان مسجد، با امکان دسترسی آزاد در قفسه‌های طبقه‌بندی‌شده موضوعی قرار می‌گیرد. هرکسی که کتابی از قفسه‌ها برمی‌دارد، خودش نام و شماره تلفن خود را در دفتری یادداشت می‌کند. علی‌رغم آزادی دسترسی بدون پیگیری خاص به کتب، حجم کتب واردشده اهدایی به مسجد بیشتر از کتب خروجی از آن است.

۵-۱-۲. منابع مفهومی

هر مربی مسجد صنعتگران فردی است که پیشتر در آنجا خود تحت تعلیم و تربیت بوده است. آن‌ها خود پس از گذراندن این مراحل، افراد گروه خویش را برای تربیت آن‌ها انتخاب می‌کنند. قسمت زیادی از فعالیت‌های درون‌گروهی این مربیان وابسته به ابتکارت و تصمیمات خود مربیان است. مربیان این مسجد بیشتر دانش‌آموختگان گرایش‌های متفاوت دانشگاهی و حوزوی هستند. همچنین، بیشتر افراد تحت تعلیم و تربیت، دانش‌آموزان مقاطع ابتدایی و راهنمایی‌اند. برای بقای عضویت در یک گروه شرط معدل توسط مربیان اعمال می‌گردد. لذا بیشتر دانش‌آموزان ممتازند. اگر فردی از لحاظ درسی موفق نبود، تحت نظارت یک مربی برای تقویت درسی تعلیم خواهد یافت.

۵-۱-۳. منابع مالی

تکیه مالی مسجد صنعتگران کاملاً بر مردم است، به گونه‌ای که حتی اگر از جانب سازمان‌های دولتی کمکی مالی بشود، قبول نمی‌کنند.

۵-۲. پردازش سیستم

۵-۲-۱. سنت

همان‌طور که در مدل نیز مشاهده می‌شود، سنت به عنوان یکی از دستورالعمل‌های تجزیه و تحلیل تصمیمات و راهبردهای متولیان مسجد، در سیستم احیا و پویایی مسجد نشان داده شده است. اطلاعات جمع‌آوری شده نشان می‌دهد منشأ غالب وجوه تمایز مسجد صنعتگران تقید به اجرای سنت‌های اصیل اسلامی (شئونات) مسجد است. تفکر مجریان مسجد بر این استوار است که سنت‌هایی که برای فعالیت‌های درون مسجد (در سیره زندگی پیامبر(ص) و ائمه معصوم(ع) ذکر شده است، خود موضوعیت دارد و باید به آن‌ها توجه کرد. لذا خود را ملزم به الگوگیری از سیره اهل بیت(ع) در مورد مسجد می‌دانند.

عوامل شکل‌دهنده اندیشه و اجرای «احیای سنن اسلامی مسجد»، در مسجد صنعتگران بدین شرح است:

الف. اعتقاد به ظرفیت‌های زیاد بالقوه مسجد: فعالان مسجد صنعتگران ظرفیت‌های مسجد را به‌خصوص در سطح جامعه اسلامی بسیار بالا می‌دانند. آن‌ها سیستم مساجد جامعه اسلامی را به گونه‌ای می‌بینند که حتی تغییرات اصلاحی در یک مسجد در طی زمان بر کل مساجد شهر اثر خواهد گذاشت. مسجد اصیل اسلامی مسجدی است که تبدیل به «مرکز سیاست‌گذاری جامعه اسلامی» شود و سنگری برای دفاع از هویت جامعه اسلامی است. در این تفکر- سنگر دانستن مسجد- برای مسجد هویتی مستقل و فعال قائل است که هم جاذبه و هم دافعه خواهد داشت؛ برخی به آن حمله خواهند کرد و برخی از موضع آن به دفاع از اسلام خواهند پرداخت.

ب. یکپارچگی تفکر و ارزش‌ها در بین تمامی مسئولیت‌های رسمی مسجد: امام جماعت مسجد، علاوه بر اقامه جماعت از طریق عضویت در هیئت امناء، ریاست پایگاه بسیج در مسجد و حتی با بر عهده گرفتن خادمی مسجد همواره بر هماهنگی و تقویت ارزش‌های مشترک در بین تک‌تک افراد مرتبط با مسجد نظارت می‌کند. نحوه مدیریت او منعطف است. بدین معنا که او سیاست‌گذاری‌ها و جهت‌گیری‌های کلی را اعمال و نظارت می‌کند (تا از اهداف منحرف نشوند) و افراد در این چارچوب آزادانه و با ابتکار خویش می‌توانند فعالیت کنند. خودش سبک مدیریتش را «مدیریت شورایی با مسئولیت یک نفر» می‌خواند. می‌توان گفت او در مسجد بیشتر نقش رهبر را دارد تا مدیر. همین امر موجب بستری مناسب برای تسهیل اجرایی شدن ارزش‌های مشترک می‌شود.

ج. اعتقاد به ظرفیت‌های زیاد بالقوه قرآن و انس با آن: اهمیت و وضوح این مورد در خلال توضیحات آتی معلوم خواهد شد.

سنت‌هایی که در مسجد صنعتگران اجرا می‌شود، این چنین شناسایی شد:

مجالس تعلیم و تعلم

هنگامی که نماز تمام می‌شود، به سرعت جلسات متعدّد تعلیم و تعلّم در مسجد شکل می‌گیرد. این فعالیت تمام رده‌های سنّی - از دبستان تا دبیرستان و حتّی دانشجویان دانشگاه - در هر دو بخش خواهران و برادران را دربر می‌گیرد. همگی به تفکیک موضوع و سن در کنار مربّیان خود قرار می‌گیرند. ولی اکثراً روال جلسات طبق برنامه‌ای از پیش تعیین شده و بلندمدت انجام می‌شود. موضوعات مطرح در این جلسات بسیار گوناگون و متنوع است که هم موضوعات مادّی و هم موضوعات معنوی را دربر می‌گیرد. از ترجمه قرآن کریم، تفسیر و شرح چهل حدیث حضرت امام (ره)، منطق، شرح نهج البلاغه، صرف و نحو و احکام گرفته تا کلاس ابتکارات و اختراعات و مواد آموزشی مورد تدریس در مدارس آموزش و پرورش. همه این جلسات بر اساس نیازسنجی مربّی و تمایل دانش‌پژوه به صورت اختیاری است. تمایل برای شرکت در این جلسات به حدّی است که برخلاف انتظار، به جای تشویق و آسان‌گیری نسبت به افراد برای شرکت در این جلسات، محروم کردن هر شخص از شرکت در این جلسات (به تشخیص مربّی) به عنوان تنبیه، برای دانش‌پژوه بسیار ناگوار است. در هر صورت، سعی بر این است که محوریت تمام موضوعات با قرآن باشد و یا اینکه به طریقی آن را رنگ و بوی قرآنی دهند. تشخیص افراد واجد شرایط عضویت در گروه با مربّی است که در خیلی از موارد از طریق دعوت‌نامه‌های رسمی کتبی و هماهنگی حضوری با والدین در منزل (برای سنّین پایین‌تر) انجام می‌شود. آشنایی مربّیان با گستره افراد زیادی است. مربّیان مسجد فقط درمورد ارتباط با حدود ۱۰ مدرسه اطراف مسجد، تخمین می‌زنند که با ۴۰۰۰ نفر ارتباط و آشنایی دارند. اثر تعلیمی به قدری است که هر کس ۶ ماه به گونه‌ای مداوم در این مسجد فعّال عمل نماید، به سطح بالایی از معارف اسلامی با مبنای قرآن دست خواهد یافت. از آغاز (۴ سال گذشته) تاکنون تنها ۲۰ نفر از طریق این مسجد با ظاهر رسمی لباس روحانیت طلبه شده‌اند و این غیر از جمعیت انبوهی است که به صورت غیررسمی در مسجد به کسب معارف اسلامی مشغول هستند. در مواقع تعطیلات مدارس کشور (مانند شب‌ها و

تابستان‌ها)، جمعیت بیشتر است و بیشتر غالب را گروه سنی کودکان و نوجوانان تشکیل می‌دهد.

جلسات ذکر خدا

در کنار جلسات تعلیم و تعلم برخی جلسات هستند که بیشتر به جلسات تذکر و پرورش روح مبدل می‌شوند؛ همچون جلسات شرح چهل حدیث حضرت امام (ره)، شرح برخی آیات قرآن، شرح صحیفه سجاده و... همچنین، برخی مربیان گاهی برای تربیت کودکان با هماهنگی والدین در منزل برای آن‌ها کنترل‌های اخلاقی وضع می‌کنند که باید توسط والدین در منزل تأیید شود. آن‌ها این عمل را چیزی شبیه مراقبه و محاسبه می‌دانند!

اولویت مکانی در مسجد

در تمام صفوف نماز هیچ کس بر هیچ جایی مقدم نیست مگر اینکه زودتر جا گرفته باشد. این فرهنگ آن‌قدر پذیرفته شده است که در خیلی از اوقات صفوف اول نماز جماعت به نوجوانان اختصاص می‌یابد.

تشکیل جلسات به صورت حلقوی و فشرده (نزدیک به هم)

دلیل ذکر این سنت از سنن النبی (ص) به گونه‌ای مستقل این بود که مربیان مسجد بر این حالت نشستن تأکید قوی و عملی زیادی داشتند و از اثرات آن افزایش کارایی در رسیدن صدا به هم و استفاده از مکان مسجد می‌دانستند.

اقامة نماز

هنگام اعلام اذان، اذان سریعی در مسجد گفته می‌شود و سریعاً نماز اقامه می‌گردد؛ چون با استناد به رساله مراجع تقلید، سریع‌تر شروع کردن نماز را بافضیلت‌تر می‌دانند. اذکار نماز به گونه‌ای متعادل قرائت می‌گردد ولیکن مستحباتی مانند قنوت و دیگر اذکار بسیار مختصر می‌گردد، به گونه‌ای که اتمام نماز اول (ظهر و مغرب) با پایان اذان پخش شده در سطح شهر (توسط رسانه‌ها) تقریباً همزمان است. نماز

دوم نیز پس از ذکر صلوات با همان سبک نماز اول خوانده می‌شود. امام جماعت مسجد بر مختصر بودن نماز تأکید دارد. البته لازم به ذکر است نماز صبح به سبب احتیاطی که می‌کنند، کمی دیرتر اقامه می‌شود.

توجه به کودکان و نوجوانان

علاوه بر جلساتی که ذکر شد و همچنین عدم طرد نوجوانان از صفوف اول، رفتار مربیان با جوانان و نوجوانان و کودکان بسیار نزدیک و محبت‌آمیز است. مربیان اسامی تمامی آن‌ها را می‌دانند و امام جماعت ممکن است ساعت‌ها وقت صرف صحبت با چنین افرادی بکند.

برگشتن امام جماعت رو به مأمومان پس از اقامه نماز

کانون ازدواج جوانان متعهد

از طریق فعالیت‌های افرادی که در مسجد هستند، دیگر افراد و مسئولان مسجد آنان را به‌خوبی می‌شناسند و ممکن است نقش واسطه در ایجاد پیوند ازدواج را داشته باشند و از طرف دیگر، طبق عقیده حاکم بر فرهنگ مسجد، زندگی تأسیس‌شده بر مبنای قرآنی و افراد رشدیافته قرآنی با کمترین مشکلات مادی و معنوی مواجه خواهند بود. هر جا مشکلی ایجاد شد، رجوع زوج قرآنی به قرآن قطعاً مشکل‌گشا خواهد بود! این تفکر در مسجد از حدود شعار تجاوز کرده و به عقیده تبدیل شده است. این‌گونه است که قرآن اصل زندگی خواهد شد و بدین دلیل است که در مسجد صنعتگران ازدواج برای افراد مجردی که ۶ ماه تحت تعلیمات قرآنی آنجا بوده‌اند، «تضمین» می‌شود! البته کمک‌های مادی و معنوی مردمی نیز در جهت تسهیل این امر در اختیار افراد قرار می‌گیرد. خیلی از مربیان فعال در مسجد (که لباس روحانی نیز بر تن دارند)، دانشجویانی تحت تعلیم در این مسجد بوده‌اند که تحت تأثیر تفکرات این مسجد ازدواج دانشجویی کرده‌اند. حتی در این مسجد با شرایط ذکرشده دانش‌آموزان نیز اقدام به ازدواج می‌کنند!

آن‌ها بر اساس تعبد (آیات و روایات) و تجربه اذعان دارند که ازدواج خود سبب رفع مشکلات مادی می‌شود و ما وظیفه به گسترش فرهنگ ازدواج داریم.

تبدیل مسجد به محل ارائه (برخی) خدمات اجتماعی

علاوه بر مواردی همچون تعلیم، پرورش و تسهیل ازدواج، مسجد صنعتگران محل حل اختلافات نیز است. اگر از افراد مسجد کسی مشکل مادی داشته باشد، به او کمک خواهد شد. تمامی دیوارهای مسجد (حتی درون محراب) پوشیده از انبوه کتاب‌هایی با دسترسی آزاد است که هرکس کتابی را برداشت، خودش نام خود را در محل تعبیه‌شده ثبت می‌کند و بعداً برمی‌گرداند. مربیان سیر رشد تحصیلی فرزندان را در مدرسه نیز پیگیری می‌کنند، با آن‌ها تمرین می‌کنند و خانواده را در جریان قرار می‌دهند و....

عدم اصالت تجمل ظاهری در مسجد

مسجد از لحاظ وسعت و ظاهر بسیار ساده است و طبق آنچه که در مصاحبه‌ها نیز به دست آمد، متولیان مسجد بر عدم اصالت تجمل ظاهری مسجد تأکید داشتند و اصل را بر باطن مسجد که افراد رشدیافته درون آن هستند، قرار می‌دادند.

بایگاه فعالیت‌های اجتماعی

در خارج از مسجد نیز فعالیت‌های اجتماعی با محوریت مسجد صنعتگران بسیار بارز است. شرکت افراد مسجد شامل نوجوانان در مراسم نماز جمعه، راهپیمایی‌ها و کوهنوردی هفتگی و... با لباس بسیجی، آموزش‌های نظامی، ورزش‌های رزمی. البته در مورد ورزش‌ها تمرکز اصلی مربیان مسجد بر کوه است. آن‌ها علاوه بر اینکه کوه را در نظر قرآن کریم مهم می‌دانند و به آیاتی در این مورد استناد می‌کنند، تجربه آن را بسیار موفق‌تر از دیگر ورزش‌ها می‌دانند.

مردم‌گرایی (به عنوان افراد جامعه اسلامی) در تأمین نیازهای مسجد

متولیان مسجد از رموز اصلی موفقیت خود را مردم می‌دانند. آنان اذعان دارند در اثر اعتماد به مردم و خدمت کردن به آنها، اعتماد مردم نیز جلب خواهد شد و کلاً در این مسجد حتی در صورت پیشنهاد نیز کمک دولتی دریافت نمی‌شود. تمام امورات مسجد - چه جانی و چه مالی - در اثر مساعدت عامه مردم است. تذکر: ممکن است به سنت‌های دیگری نیز در این مسجد توجه و عمل می‌شده است، ولی ما ذکر نکرده باشیم. همان‌گونه که بسیاری از سنت‌های مسجد وجود دارد که در این مسجد بدان‌ها عمل نمی‌شده است و این دستاوردها صرفاً حاصل آن مقدار از سنت‌هایی است که به آنها توجه می‌شده است.

۵-۲-۲. قرآن

شاید اهمیت جایگاه قرآن در تفکر افراد این مسجد حاصل شده باشد. تمامی سعی مسجد در این است که فرهنگ «قرآن، به عنوان چارچوب و منطق همه‌جانبه زندگی در تمامی فعالیت‌ها و تعاملات»، در ذهن و عمل افراد نهادینه شود. اولین و مهم‌ترین بستر ایجاد چنین فرهنگی مسجد است. خیلی از سخنان (حتی مطالب نقل قول‌شده در مقاله، مستند به آیات قرآنی می‌شد؛ مثلاً در مورد ازدواج به آیات داستان حضرت موسی و شعیب(ع) و آیه «وانحکوا الایامی منکم...» (نور: ۳۲) استناد می‌کردند؛ راجع به مسائل سیاسی به آیه «وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا» (نساء: ۱۴۱) استناد می‌شد؛ حتی در مورد فعالیت کوهنوردی نیز می‌گفتند: «والی الجبال کیف نصبت» (غاشیه: ۱۹) و... از همه جذاب‌تر اینکه در جلسات کم‌سالانی از مقاطع ابتدایی و راهنمایی دیده می‌شدند که علاوه بر تسلط بر ترجمه تمامی قرآن، از سر ذوق و علاقه تمام در حال تمرین تفسیر آیات نیز بودند. این‌ها همگی به سبب جا افتادن فرهنگ اهمیت قرآن به عنوان مرجع کامل پاسخ به مسائل و مشکلات بود. حتی هنگام تدریس صرف و نحو و بلاغت کتاب قرآن باز است و کتب رایج حوزوی به عنوان کتب کمک درسی مطرح می‌شود. اهالی مسجد صنعتگران مشورت و ارجاع به قرآن را به‌طور مطلق باعث خروج از

هر مشکل، هدایت قلب و جلوگیری از هر گمراهی می‌دانند. قرآن در این مسجد، جایگاه معیار (فرقان) را دارد. تمامی سنت‌هایی که اشاره شد، به قرآن عرضه می‌شود و راهکار اجرایی آن بر اساس قرآن است. لذا قرآن در مدل ارائه‌شده به عنوان مرجع و چارچوب ورودی (تصمیمات و راهبردها) سیستم احیای مسجد معرفی شده است.

۳-۵. دستاوردهای مسجد

دستاوردهای مسجد صنعتگران در خلال توضیح سنت‌ها تقریباً آشکار گشت. مطلب جالب توجه اینکه در اثر اجرای این سنت‌ها (که قسمتی از سنت‌های واردشده در شأن مسجد است)، این دستاوردها به اذعان افراد مسجد خودبه‌خود شروع به پیشرفت «تصاعدی» می‌کرد. درحقیقت، این سنت‌های الهی تدابیر حکیمانه‌ای در قالب یک سیستم است که باعث پویایی مسجد می‌گردد. لازم به ذکر است که این مسجد ۴ سال است که به این روش شروع به فعالیت کرده و بسیار فعال است، به‌گونه‌ای که حتی در ساعات قبل از اذان صبح نیز درب مسجد به سبب فعالیت‌هایش باز است و در بسیاری از مواقع نیز درب مسجد به سبب فعالیت افراد ۲۴ ساعته باز است.

۴-۵. بازخور

در طی زمان، پس مشاهده نتایج فعالیت‌ها تغییراتی نیز در فعالیت‌ها داده می‌شود تا آن‌ها را اصلاح و تکامل می‌بخشد؛ مثلاً قبل از انتخاب ورزش کوهنوردی تمرکز مسجد بر ورزش‌هایی همچون فوتبال و والیبال و... بوده است، ولی طبق تجربه دریافتند کسانی که تحت فعالیت‌های هفتگی کوهنوردی پرورش یافته‌اند، در رشد حالات مذهبی، مردانگی، تقویت جسم، روحیه ایثار، تفریح روحی و... موفق‌تر بوده‌اند. حتی این افراد حضور بهتر و موفق‌تری در فضای مسجد داشتند. لذا تأکید بیشتر مسجد بر ورزش کوهنوردی است.

نتیجه گیری

عامل اصلی توفیق مسجد صنعتگران در پرورش اجتماعی از جامعه اسلامی، احیای سنت‌های مربوط به مسجد در سایه رهنمودها و بیانات قرآنی است. واضح است که اثرها و دستاوردهای بالقوه مسجد منحصر به دستاوردهای یافت‌شده در مسجد صنعتگران نخواهد بود. موفقیت‌های این مسجد بسته به میزان توفیقاتش در احیای سنت‌های مسجد است. بررسی موردی مساجدی از این قبیل بر غنای علمی نتایج تفکر مطرح‌شده در اینجا می‌افزاید. از سویی دیگر، پیشنهاد می‌گردد در پژوهش‌های آتی به صورتی ویژه به آثار تربیتی و... تک تک سنت‌ها پرداخته شود. در صورتی که بتوانیم از این طریق به نتایج خوبی برسیم، درحقیقت، شرایط را برای تجزیه و تحلیل دقیق‌تر «یکی از مهم‌ترین نهادهای نظام اسلامی» مهیا کرده‌ایم.

یادداشت‌ها

۱. پرورش اعضای جامعه اسلامی با هدایت آنان به سوی اهداف متعالی اسلام:

بحار الانوار، ج ۸۰، ص ۳۸۶، باب ۸- فضل المساجد وأحكامها وآداب؛

قرب الإنسان، عن هارون بن مسلم عن مسعدة بن صدقة عن الصادق، عليه السلام، عن أبيه، عليه السلام، قال: قال: الحسن بن علي، عليه السلام، من أدام الاختلاف إلى المساجد لم يعدم واحدة من سبع أخصا يستفيدة في الله أو علما مستطرفا أو رحمة منتظرة أو آية محكمة تدل على هدى أو إنه أظنه قال: سدة أو رشدة تصده عن ردى أو يترك ذنبا حياء أو تقوى.

با توجه به پرورش و هدایت به عنوان یکی از کارکردهای اصلی مسجد، یک مسجد ناقص و خراب، یک مسجد عاری از هدایت است:

بحار الانوار، ج ۲، ص ۱۰۹، باب ۱۵- ذم علماء السوء و...

ثو، [ثواب الأعمال] بهذا الإسناد قال: قال: رسول الله، صلى الله عليه وآله وسلم، سيأتى على أمتي زمان لا يبقى من القرآن إلا رسمه ولا من الإسلام إلا اسمه يسمون به وهم أبعد الناس منه مساجدهم عامرة وهي خراب من الهدى فقهاء ذلك الزمان شر فقهاء تحت ظل السماء منهم خرجت الفتنة وإليهم تعود.

۲. اهمیت مسجد به عنوان نهاد اجتماعی به حدی بوده که به صورت یکی از نیازهای افراد جامعه محسوب می شده است. در مواردی پیامبر(ص) برای تنبیه، افراد را از مسجد اخراج می کرده اند.

بحار الانوار، ج ۱۸، ص ۱۳۰؛

قال: أبو جعفر، عليه السلام، بينا رسول الله، صلى الله عليه وآله وسلم، في المسجد إذ قال: قم يا فلان قم يا فلان حتى أخرج خمسة نفر فقال: اخرجوا من مسجدنا لا تصلون فيه وأنتم لا تزكون.

امام زمان(عج) نیز در هنگام تشکیل حکومت در نقاط عالم اولین اقدامشان تأسیس مسجد خواهد بود.

بحار الانوار، ج ۵۲، ص ۳۸۸، باب ۲۷- سیره وأخلاقه وعدد أصحابه؛

ويأسناده رفعه إلى أبي بصير عن أبي جعفر، عليه السلام، في خبر طويل إلى أن قال: وينهزم قوم كثير من بني أمية حتى يلحقوا بأرض الروم فيطلبوا إلى ملكها أن يدخلوا إليه... قال: والله لكأني أنظر إليه وإلى أصحابه يقتسمون الدنانير على الجحفة ثم تسلم الروم على يده فيبني فيهم مسجدا ويستخلف عليهم رجلا من أصحابه ثم ينصرف.

۳. اولین گام پیامبر(ص) پیش از ورود به مدینه (در حوالی مدینه) تأسیس مسجد قبا بوده است.

بحار الانوار، ج ۸۶، ص ۲۳۲؛

مجمع البيان؛ إنه قدم رسول الله مهاجرا حتى نزل قبا على بنی عمرو بن عوف وذلك يوم الإثنين لاثنتي عشرة ليلة خلت من شهر ربيع الاول حين الضحى فأقام بقبا يوم الاثنين والثلاثاء والأربعاء والخميس وأسس مسجدهم ثم خرج من بين أظهرهم يوم الجمعة عامدا المدينة فأدركته صلاة الجمعة في بنی سالم بن عوف في بطن واد لهم قد اتخذوا اليوم في ذلك الموضع مسجدا.

۴. به نقل از رضائیان از هال و فاگن:

Hall, A. D. & R. E. Fagen; "Definition of System", Modern Systems Research for the Behavioral Scientist; Chicago, 111: Aldine Publishing Co., 1986, p.81.

۵. به نقل از رضائیان از لیتزر:

Litterer, Joseph A. ; Organization; systems, Control, and Adoption; Vol.2, 2nd edition, New York: John Wiley & Sons Inc. , 1987, p.3-6.

6. Kenneth E. Boulding

۷. سیستم‌های ساده، متحرک ساده، خودتنظیم، تک‌سلولی، نباتی، حیوانی، انسانی، اجتماعی و ناشناخته.

۸. به نقل از رضائیان از باکلی:

Buckley, Walter; *Sociology and Modern Systems Theory*; Englewood Cliff, NJ: Prentice-Hall Inc. , 1967, pp.490-513; and *Modern Systems Research for the Behavioral Scientist*; Chicago, IU: Aldine Publishing Co., 1986.

۹. به نقل از علوی از کتاب:

Singh, s, k. Jalan, p, r , *Encyclopedia of human resource development*, 1 st ed. New Delhi, Sarup & sons, 2001.

۱۰. به نقل از علوی از مقاله هورویتز:

Horwitz , Frank M., "The emergence of strategic training and development: the current state of play", *Journal of European Industrial Training*, 23/4/5, 1999.

۱۱. در هیچ‌کدام از موارد مسجد سفارش و یا کمک رسمی از بیت‌المال مسلمین به مسجد نشده است. تمامی خدمات مسجد را از بنای آن گرفته تا پوشش و نظافت آن، به ترغیب اسلام، مردمی بوده است.

۱۲. می‌توان در این مورد به برگزاری مراسم شادی در مسجد به مناسبت عید در زمان پیامبر اکرم (ص) اشاره کرد.

۱۳. بحار الانوار، ج ۸۱، ص ۱۶۲؛

الدعائم، عن علی، علیه السلام، أنه رأى مئذنة طويلة فأمر بهدمها وقال: لا يؤذن على أكبر من سطح المسجد.

و همچنین،

بحار الانوار، ج ۵۲، ص ۳۷۴؛

کا، [الكافي] الحسن بن علی العلوی عن سهل بن جمهور عن عبد العظيم بن عبد الله العلوی عن الحسن بن الحسين العرنی عن عمرو بن جمیع قال: سألت أبا جعفر، علیه السلام، عن الصلاة في المساجد المصورة فقال: أكره ذلك ولكن لا يضرکم اليوم ولو قد قام العدل لرأيتكم كيف يصنع في ذلك.

۱۴. همچون موردی که امام کاظم (ع) ولیمه تولد فرزندشان (فالوده) را در مسجد می‌دهند؛

بحار الانوار، ج ۴۸، ص ۱۱۰؛

کا، [الكافی] محمد بن یحیی عن أحمد بن محمد عن علی بن الحکم عن بعض أصحابنا قال: أو لم أبو الحسن موسى، علیه السلام، علی بعض ولده فأطعم أهل المدينة ثلاثة أيام الفالودجات فی الجفان فی المساجد والأزقة فعابه بذلك بعض أهل المدينة فبلغه ذلك فقال، علیه السلام: ما آتی الله، عز وجل، نبیاً من أنبیائه شیئاً إلا وقد آتی محمداً، صلی الله علیه وآله وسلم، مثله وزاده ما لم یؤتاهم قال: لسلیمان، علیه السلام، هذا عطاؤنا فامتنن أو أمسک بغير حساب وقال: لمحمد، صلی الله علیه وآله وسلم وما آتاکم الرسول فخذوه وما نهاکم عنه فانتهوا.

همچنین، قضاوت امیرالمومنین(ع) در مسجد؛

بحار الانوار، ج ۲۴، ص ۱۲۹ و ص ۱۳۰.

۱۵. كان النبی، صلی الله علیه وآله وسلم، اذا صلی صلوۃً قبلَ علینا بوجهِهِ.

۱۶. ویُصافِحُ الغنیَّ والفقیرَ والصغیرَ والكبیرَ.

۱۷. قال: جاء رجلٌ إلی النبی، صلی الله علیه وآله وسلم، فقال: مَنْ خیرُ أهلِ المَسْجِدِ؟ فقال: أَكْثَرُهُمْ لِلَّهِ ذِکْراً.

۱۸. اُمَحَمَّدُ بْنُ یَحْیَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ عِیْسَى عَنْ مُحَمَّدَ بْنِ یَحْیَى عَنْ طَلْحَةَ بْنِ زَیْدٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ، علیه السلام، قال: قال: أَمیرُ الْمُؤْمِنینَ، علیه السلام، سَوَّیَ الْمُسْلِمینَ كَمَسْجِدِهِمْ فَمَنْ سَبَقَ إلی مَكانٍ فَهُوَ أَحَقُّ بِهِ إلی اللَّیْلِ قال: وَكانَ لا یأخُذُ عَلی بیوتِ السُّوقِ کَرَاءً؛

بحار الانوار، ج ۸۰، ص ۳۸۲، باب ۸- فضل المساجد وأحكامها وآداب؛

أصل من أصول أصحابنا عن أحمد بن علی عن محمد بن الحسن عن محمد بن الحسن الصفار عن إبراهيم بن هاشم عن النوفلي عن السكوني عن جعفر بن محمد عن أبيه عن آبائه، علیه السلام، قال: قال: رسول الله، صلی الله علیه وآله وسلم، سوق المسلمین كمسجدهم فمن سبق إلى مكان فهو أحق به إلى الليل.

۱۹، بحار الانوار، ج ۱، ص ۱۸۵، باب ۱- فرض العلم ووجوب طلبه والحث؛

وقال، صلی الله علیه وآله وسلم: من غدا إلى المسجد لا يريد إلا ليتعلم خيراً أو ليعلمه كان له أجر معتمر تام العمرة ومن راح إلى المسجد لا يريد إلا ليتعلم خيراً أو ليعلمه فله أجر حاج تام الحجة.

و همچنین،

بحار الانوار، ج ٨١، ص ٢، باب ٨- تنمة فضل المساجد وأحكامها و...؛

الخصال، عن إبراهيم بن محمد بن حمزة عن حسين بن عبد الله عن موسى بن مروان عن مروان بن معاوية عن سعد بن طريف عن عمير بن مأمون قال: سمعت الحسن بن علي، عليه السلام، يقول: سمعت رسول الله، صلى الله عليه وآله وسلم، يقول: من أدام الاختلاف إلى المساجد أصاب أخا مستفادا في الله، عز وجل، أو علما مستطرفا أو كلمة تدله على هدى أو أخرى تصرفه عن الردى أو رحمة منتظرة أو ترك الذنب حياء أو خشية.

٢٠. دَعَائِمُ الْإِسْلَامِ، عَنْ رَسُولِ اللَّهِ، صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: يَوْمُكُمْ أَكْثَرُكُمْ نُورًا وَالتُّورُ الْقُرْآنُ وَكُلُّ أَهْلِ مَسْجِدٍ أَحَقُّ بِالصَّلَاةِ فِي مَسْجِدِهِمْ إِلَّا أَنْ يَكُونَ أَمِيرٌ حَضَرَ فَإِنَّهُ أَحَقُّ بِالْإِمَامَةِ مِنْ أَهْلِ الْمَسْجِدِ.

٢١. وَعَنْهُ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ، عَلَيْهِ السَّلَامُ، أَنَّ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ، عَلَيْهِ السَّلَامُ، بَلَغَهُ أَنَّ قَوْمًا لَا يَحْضُرُونَ الصَّلَاةَ فِي الْمَسْجِدِ فَخَطَبَ فَقَالَ: إِنَّ قَوْمًا لَا يَحْضُرُونَ الصَّلَاةَ مَعَنَا فِي مَسَاجِدِنَا فَلَا يُؤَاكِلُونَا وَلَا يُشَارِبُونَا وَلَا يُشَاوِرُونَا وَلَا يُنَاكِحُونَا وَلَا يَأْخُذُوا مِنْ فَيْئِنَا شَيْئًا أَوْ يَحْضُرُوا مَعَنَا صَلَّاتَنَا جَمَاعَةً وَإِنِّي لَأَوْشِكُ أَنْ أَمُرَ لَهُمْ بِنَارٍ تُشْعِلُ فِي دُورِهِمْ فَأُحْرِقَهَا عَلَيْهِمْ أَوْ يَنْتَهُونَ قَالَ: فَأَمْتَنَعَ الْمُسْلِمُونَ عَنْ مُؤَاكَلَتِهِمْ وَمُشَارِبَتِهِمْ وَمُنَاكِحَتِهِمْ حَتَّى حَضَرُوا الْجَمَاعَةَ مَعَ الْمُسْلِمِينَ.

٢٢. حج: ٧٨؛

وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ هُوَ اجْتَبَاكُمْ وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ مَلَّةَ أَيْبِكُمْ إِبْرَاهِيمَ هُوَ سَمَّاكُمُ الْمُسْلِمِينَ مِنْ قَبْلُ وَفِي هَذَا لِيَكُونَ الرَّسُولُ شَهِيدًا عَلَيْكُمْ وَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَاعْتَصِمُوا بِاللَّهِ هُوَ مَوْلَاكُمْ فَنِعْمَ الْمَوْلَى وَنِعْمَ النَّصِيرُ.

و همچنین،

آل عمران: ١١٠؛

كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَوْ آمَنَ أَهْلُ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ مِنْهُمُ الْمُؤْمِنُونَ وَأَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ.

٢٣. تهذيب الاحكام، ج ٣، ص ٢٧٩، ٢٥- باب فضل المساجد والصلاة فيها و...؛

سَعْدٌ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عَثْمَانَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ الْحَلْبِيِّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ، عَلَيْهِ السَّلَامُ، قَالَ: إِذَا صَلَّيْتَ صَلَاةً وَأَنْتَ فِي الْمَسْجِدِ وَأَقِيَمْتَ الصَّلَاةَ فَإِنْ شِئْتَ فَأَخْرِجْ وَإِنْ شِئْتَ فَصَلِّ مَعَهُمْ وَاجْعَلْهَا تَسْبِيحًا.

دلیل موضوعیت خود مسجد در روایت چنین ذکر شده است:

وسائل الشیعة، ج ۵، ص ۲۹۷، ۷۰- باب وجوب تعظیم المساجد؛

مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ بْنِ الْحُسَيْنِ فِي الْعِلَلِ عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَحْمَدَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الْكُوفِيِّ عَنْ مُوسَى بْنِ عِمْرَانَ عَنْ عَمِّهِ الْحُسَيْنِ بْنِ يَزِيدَ النَّوْفَلِيِّ عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِي حَمْزَةَ عَنْ أَبِي بَصِيرٍ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ، عَلَيْهِ السَّلَامُ، عَنْ الْعَلَةِ فِي تَعْظِيمِ الْمَسَاجِدِ فَقَالَ: إِنَّمَا أَمْرٌ يَتَعَضَّدُ الْمَسَاجِدَ لِأَنَّهَا بُيُوتُ اللَّهِ فِي الْأَرْضِ.

بحار الانوار، ج ۷۳، ص ۳۵۴، باب ۶۷- جوامع مناهی النبی، صلی الله علیه وآله وسلم ومتفرق؛

کنز الکرامی، عن محمد بن أحمد بن شاذان القمی عن أبيه عن محمد بن الحسن بن الولید عن الصفار عن محمد بن زیاد عن مفضل بن عمر عن یونس بن یعقوب رضی الله عنه قال: سمعت الصادق جعفر بن محمد، علیه السلام، يقول: ملعون ملعون من لم یورق المسجد تدری یا یونس لم عظم الله حق المساجد وأنزل هذه الآية؛ "وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا"، كانت اليهود والنصارى إذا دخلوا كنائسهم أشركوا بالله تعالى فأمر الله سبحانه نبيه أن يوحد الله فيها ويعبده.

و همچنین، ترغیب به نفس حضور در مسجد:

بحار الانوار، ج ۸۰، ص ۳۶۹، باب ۸- فضل المساجد وأحكامها وآداب؛

یا أبا ذر أن الله تعالى يعطيك ما دمت جالساً في المسجد بكل نفس تنفس فيه درجة في الجنة وتصلی عليك الملائكة ويكتب لك بكل نفس تنفست فيه عشر حسنات ويمحى عنك عشر سيئات.

و حتی مسجدی که فرد بر حضور در آن مداومت دارد (از اهالی آن است) موضوعیت دارد و برای خود شئونی خاص دارد؛

بحار الانوار، ج ۶، ص ۱۲۲، باب ۳- الطاعون والفرار منه....

لما رواه علي بن جعفر في كتاب المسائل، عن أخيه موسى، عليه السلام، قال: سألته عن الوباء يقع في الأرض هل يصلح للرجل أن يهرب منه؟ قال: يهرب منه ما لم يقع في مسجده الذي يصلح فيه فإذا وقع في أهل مسجده الذي يصلح فيه فلا يصلح الهرب منه. ٢٤. الدعائم، عن علي، عليه السلام، أنه رأى مئذنة طويلة فأمر بهدمها وقال: لا يؤذن على أكبر من سطح المسجد.

٢٥. أحاديثي كه نشان می دهد از محورهای اصلی مسجد، قرآن است:

مستدرک الوسائل، ج ٦، ص ٤٧٤، ٢٥- باب استحباب تقديم الأقرأ فالأقدم؛
دَعَائِمُ الْإِسْلَامِ، عَنْ رَسُولِ اللَّهِ، صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: يَوْمُكُمْ أَكْثَرُكُمْ نُورًا
وَالنُّورُ الْقُرْآنُ؛

بحار الانوار، ج ٨٩، ص ١٩٧، باب ٢٣- فضل قراءة القرآن عن ظهر الق؛
لي، [الأمالى للصدوق] عن ابن المغيرة عن جده عن جده عن السكوني عن الصادق عن
آبائه قال: قال رسول الله، صلى الله عليه وآله وسلم: من كان القرآن حديثه والمسجد بيته
بنى الله له بيتا في الجنة؛
و همچنین،

بحار الانوار، ج ٨٠، ص ٣٨٦، باب ٨- فضل المساجد وأحكامها وآداب؛
قرب الإسناد، عن هارون بن مسلم عن مسعدة بن صدقة عن الصادق عليه السلام عن
أبيه، عليه السلام، قال: قال: الحسن بن علي، عليه السلام، من أدام الاختلاف إلى
المساجد لم يعدم واحدة من سبع أبا يستفيده في الله أو علما مستطرفا أو رحمة منتظرة
أو آية محكمة تدل على هدى أو إنه أظنه قال: سدة أو رشدة تصده عن ردى أو يترك
ذنبا حياء أو تقوى.

٢٦. سبعة يظلهم الله، عز وجل، في ظله يوم لا ظل إلا ظله... رجل قلبه متعلق بالمسجد إذا
خرج منه حتى يعود إليه.

٢٧. بحار الانوار، ج ٨١، ص ٢، باب ٨- تنمة فضل المساجد وأحكامها و...؛

الخصال، عن إبراهيم بن محمد بن حمزة عن حسين بن عبد الله عن موسى بن مروان
عن مروان بن معاوية عن سعد بن طريف عن عمير بن مأمون قال: سمعت الحسن بن
علي، عليه السلام، يقول سمعت رسول الله، صلى الله عليه وآله وسلم، يقول:

من آدمین الاختلاف إلى المساجد أصاب أخا مستفاداً في الله، عز وجل، أو علماً مستطرفاً أو كلمة تدله على هدى أو أخرى تصرفه عن الردى أو رحمة منتظرة أو ترك الذنب حياءً أو خشية؛

همچنین، بحار الانوار، ج ۸۰، ص ۳۸۶، باب ۸- فضل المساجد وأحكامها وآداب؛ قرب الإسناد، عن هارون بن مسلم عن مسعدة بن صدقة عن الصادق، عليه السلام، عن أبيه، عليه السلام، قال: قال: الحسن بن علي، عليه السلام، من آدمين الاختلاف إلى المساجد لم يعدم واحدة من سبع أخا يستفيده في الله أو علماً مستطرفاً أو رحمة منتظرة أو آية محكمة تدل على هدى أو إنه أظنه قال: سدة أو رشدة تصده عن ردى أو يترك ذنبا حياءً أو تقوى.

۲۸. قرب الإسناد، عن هارون بن مسلم عن مسعدة بن صدقة عن الصادق، عليه السلام، عن أبيه، عليه السلام، قال: قال: الحسن بن علي، عليه السلام، من آدمين الاختلاف إلى المساجد لم يعدم واحدة من سبع أخا يستفيده في الله أو علماً مستطرفاً أو رحمة منتظرة أو آية محكمة تدل على هدى أو إنه أظنه قال: سدة أو رشدة تصده عن ردى أو يترك ذنبا حياءً أو تقوى.

۲۹. الغفلة تركك المسجد.

کتابنامه

قرآن کریم.

ابن هشام (۱۳۷۵)، سيرة النبي (ص)، سيد هاشم رسولی، تهران: کتابچی.
بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۰۱ق)، صحيح بخاری. بيروت: دار الاحياء التراث العربی.

رضایان، علی (۱۳۸۰)، تجزیه و تحلیل و طراحی سیستم، تهران: سمت.
حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق)، وسائل الشیعه، قم: موسسه آل البيت لاحیاء التراث.

شیخ طوسی، ابوجعفر محمد (۱۳۶۵ش)، تهذیب الاحکام، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
علوی، سید علی (بی تا)، «مفهوم شناسی پرورش منابع انسانی و اهرم های نهاده سازی آن»، مقاله منتشر نشده.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۵ش)، *الکافی*، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
مجلسی، علامه محمدباقر (۱۴۰۴ق)، *بحار الانوار*، لبنان: موسسه الوفاء بیروت.
محدث نوری، میرزا حسین (۱۴۹۸ق)، *مستدرک الوسائل*، قم: موسسه آل البيت لاحیاء التراث.
مسعودی، علی بن حسین (۱۳۷۴)، *مروج الذهب و معادن الجواهر*، ابوالقاسم پاینده، تهران: علمی و فرهنگی.
مسلم بن حجاج (۱۳۴۷ق)، *صحیح مسلم*، بیروت: دار الاحیاء التراث العربی.

- Boulding, Kenneth E. (April 1956), "General System Theory- The Skeleton of Science", *Management Science*, Vol.2, No.3.
- Dooley, L. M. (2002), "Case Study Research and Theory Building", *Advances in Developing Human Resources*, 4 (3).
- Eisenhardt, K. M. (1989), Building Theories from Case Study Research, *Academy of Management Review*, 14(4).
- Ellinger, A., Watkins, K. E., & Marsick, V. J. (2005), Case Study Research Methods, In R. A. Swanson & E. F. Holton, III (Eds.), *Research in Organizations: Foundations and Methods of Inquiry*, San Francisco: Berrett-Koehler.
- Yin, R. K. (2003), Case Study Research: Design and Methods (Applied Social Research Methods) (3rd ed.), *Thousand Oaks, CA*: Sage.